

לקט חותמות עתיקים

מאת

נ. אביגד

החותמות המתפרסמים להלן — כמדומה, זו הפעם הראשונה — נמצאים בחלקם זה מכבר באספים שונים בירושלים ובחלקם נרכשו בזמן האחרון. הצד השווה שבהם הוא, שמסיבות הימצאם לא נתבררו עד היום כל צרכן. תודתי נתונה למוסדות ולאישים, בעלי החותמות, על הרשות לפרסמם כאן (לוח ה', 1—6).

1. חותם בצורת חרפושתית (סקאראביאוס); 16×11 מ"מ, עביו 8 מ"מ, עשוי מאבן לבנה, מנוקב. נקנה בניקוסיה. ידיעה עליו נמסרה לי על ידי מר מ. מגידון.

לארכו של הבסיס השטוח מגולף גריפון (בעל גוף של אריה מכונף וראש של ציפור) רובץ, הפונה שמאלה¹, ולפניו ניצב אנח, סמל־החיים המצרי. שראשו כדורי. שני המוטיבים שכיחים בחותמות עבריים ופיניקיים, אבל גריפון זה נבדל במידה ניכרת מהאחרים בשאר החותמות. בדרך כלל גופו תיחם של הגריפונים דקים הם ותמירים, כנפיהם צרות, ארוכות ומסוגגנות, ראש־הנץ שלהם מסוגגן ועטור כתר מצרי וזנבם מורם²; ואילו הגריפון שלפנינו אינו מסוגגן כל עיקר, אלא מעוצב באורח ריאליסטי. הדבר בא על ביטוי בצורת הראש, הכנף³ והגוף. ראש־הציפור הוא עגול, כאילו חבוש כיפה עגולה; הזנב מורד כלפי מטה; והרגליים מותקנות באורח סכימאטי. הגריפון מגולף — שלא כרגיל — לאורך החותם ולא לרחבו. מתחת לגריפון חרותה באותיות פיניקיות־עבריות נאות הכתובת:

ל ע ב ד א

השם ע ב ד א, שהוא קיצור של עבדאל או עבדיהו, מצוי במקרא ובאוס־טרקוני שומרון. מבחינת השם וצורת האותיות אפשר היה להניח, שהחותם הנדון הוא עברי. אך יש כמה שיקולים נגד השערה זו. החותם האחר היחיד

1. הכיוונים מצוינים להלן לפי טביעות החותמות.

2. A. Reifenberg, *Ancient Hebrew Seals*, London 1950, Figs. 9—11.

3. השווה כנפיים בסגנון דומה, רייפנברג, שם (למעלה, הערה 2), מס' 37, שגם

הוא חותם יוצא־דופן.

עם השם עבדא הוגדר כפניקי מחמת מוצאו ודמות הסאטיר השתוי שעליו⁴. צורת הגריפון בחותם שלנו חורגת ממסגרת החותמות העבריים הידועים לנו, ונראה הדבר, שהוא מוצר אסכולה אחרת של אמנות הגליפטיקה. בקרבה שלו בסגנון ובביצוע לחותמות מינואיים מסוימים⁵ אפשר שיש בה עקבות השפעה ומסורת גליפטיות מן האיים האגאיים. ל"כיפה" על ראשו של הגריפון שלנו (ובמידה מסוימת גם הכנף) יש הקבלה מעניינת בגריפון מתקופת הברזל בקיפרוס⁶; ואולי מעיד הדבר על סגנון מקומי אחד.

יש להניח, שחנן בעל החותם היה פניקי מאחת המושבות הפיניקיות בקיפרוס. עד כה כמעט לא נמצאו שם חותמות עם כתובות. דומה, שאפשר לייחס את החותם למאות הח'—הו' לפסה"נ.

2. חותם דמוי חרפושית (סקאראבואיד); 12×17 מ"מ, עביו 10 מ"מ, עשוי אבן קרניאול, מנוקב. נקנה בניקוסיה ונמצא עכשיו באגף העתיקות בירושלים.

על הבסיס השטוח מגולפת דמות עומדת של אדם מזוקן, הפונה שמאלה. האיש אוזחו בידו האחת אנח' מצרי, בעוד שידו השנייה משוטת לתפילה. לפניו למעלה נמצא כוכב בעל שמונה קצוות, ולמטה ממנו, על גבול החותם, סהרון במצב מאונך ובתוכו סמל־החמה. המוטיב של איש בתנועת תפילה שכיח מאוד בחותמות וכן שכיחים שאר האטריוטים. עבודת הגילוף המסוג־ננת של הדמות, המותן השטוח והרחב, עיצוב קווי המתאר והבגד הארוך משווים לה צביון "גותי", כביכול, שאינו מצוי בחותמות מסוג זה. הראש או הכובע העגול והכדורים בקצה השיער והזקן, שהם פרי עבודת־המקדת, הם מגילויי ההשפעה המסופוטאמית⁷. קשה להסביר את משמעות ה"ציציות" שמעל לראש.

4. שם, מס' 34.

Agnès Xènakī-Sakellarion, *Les Cachets Minoens de la Collection 5 Giamalakis*, Paris 1958, Pls. IX, 335; X, 185. השווה בייחוד הביצוע הסכי

מאטי של הרגליים וגילוף הדמויות לאורך החותם.

6. Vassos Karageorghis, *Chronique des Fouilles et Découvertes Archéologiques à Chypre en 1960*, *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 85, p. 261, Fig. 7, 1

7. באשר לראש העגול — השווה: רייפנברג, שם, מס' 3; קאראיורגיס (למעלה,

הערה 6), שם, ציור 7, 2.

ל ח נ ג

אותה כתובת עצמה באותיות דומות מאוד מופיעה בחותם אחר, המעוטר בחיפושית מכונפת⁸. השם חנן, שהוא קיצור של חננאל וחנניה, מצוי במקרא, באוסטרקוני שומרון ובכתובות פיניקיות וארמיות. אף חותם זה הוא, כנראה, פיניקי, ויש לייחסו למאות הז'—הו' לפסה"ג, בקירוב.

3. חותם דמוי חרפושית; 15×13 מ"מ, עביו 8 מ"מ, עשוי מאבן־גיר אפורה, מנוקב. נמצא באוסף של המכון האפיפיורי למקרא בירושלים. על הבסיס השטוח חרותה כתובת בשתי שורות, הנפרדות זו מזו על־ידי שני קווים מקבילים. כל האותיות ברורות, פרט לאחרונה (למ"ד), שהיא מקוטעת מחמת חוסר מקום. וזו לשון הכתובת:

נדבאל / בן עמסאל

שני השמות אינם מצויים במקרא בצורה זו, אלא בחילופי המרכיב השני— אַל ל־יה.

נדבאל מקביל לשמות נדביה ויהונדב. הוא מופיע בשני חותמות אחרים: האחד— לבקש בן נדבאל⁹, הדומה ביותר בצורתו ובסגנון אותיותיו לחותם שלנו; והשני— לנדבאל בן אדמדם¹⁰.

השם עמסאל, שהוא חדש באונומאסטיקון של החותמות, מקביל לעמסיה שבמקרא (דבה"ב יז, טז). מן הראוי להשוות לו גם את השם עמשא שבמקרא, שבו מתחלפת סמ"ך בשי"ן, והיסוד האלוהי מתקצר לאל"ף; עמשא מופיע גם על חותם אחד¹¹.

מבחינת הכתב דומה החותם לחותמות מסוימים, שמקורם בעמון¹², ויש לייחסו למאה הז' לפסה"ג.

- D. Diringer, *Le Iscrizioni Antico-Ebraiche Palestinesi*, Firenze 1934, 8
Pl. XXII, 4
- S. Moscati, *L'Epigrafia Ebraica Antica 1935-1950*, Roma 1951, 9
p. 64 (41), Pl. XIV, 5
10. דירינגר, שם, עמ' 189.
11. מוסקאטי, שם, עמ' 60 (25).
12. על חותמות אלה ראה: ג. אביגד, שני חותמות עתיקים, ספר טוריסיני, ירושלים תש"ך, עמ' 323.

4. הותם בצורת דיסקוט קמור; 11×14 מ"מ, עביו 6 מ"מ, עשוי מאבן ירוקה, מנוקב. נמצא באוסף-קלארק של י.מ.ק.א. בירושלים.
 אחד הצדדים הקמורים של הותם מחולק לרחבו על-ידי קווים כפולים לשלושה אזורים אפקיים. באזור העליון חרותה בקווים דקים דמות של חיה דקת-גוף וארוכת-רגליים, הצועדת ימינה ומרכינה את ראשה כלפי מטה (איילה רועה?). הביצוע סכימאטי¹³. בשני האזורים התחתונים חרותה כתובת, שנשתחקה מאוד, אבל עדיין אפשר להבחין בה באותיות ובחלקי-אותיות ולקרוא את הכתובת הבאה:

לנחם בן חמן

נחם הוא קיצורו של נחמיה, ואפשר לקרוא נחום או נחם, כמובא במקרא. הוא נמצא בכמה חותמות וטביעות של חותמות¹⁴. התיבה "בן" מתחלקת בשתי השורות, כרגיל בחותמות הרבה.

חמן נמצא רק פעם אחת על חותם עברי ממגידו¹⁵. הוא נתפרש כקיצור של שם, שהכיל את שם האל חמן, כגון: עבדחמן וכיו"ב; אבל דומה, שצדק י. קוטשר¹⁶, שלדעתו, אין חמן אלא אחמן (אחימן שבמקרא), בהשמטת האל"ף, כדרך שמתקצרים השמות הפיניקיים אחרם-חרם, אחמלך-חמלך וכדומה.

[א]חמן הוא שם תיאופורי, וב. מזר סבור, שיש לפרש את היסוד "מן" כשם או כתואר של אלוהות¹⁷. השם אחימן נמצא גם בטביעת חותם עברי¹⁸, ואילו אחמן מופיע על גבי כד, שנמצא בייב שבמצרים¹⁹.

האותיות מטושטשות מאוד, ואין אפשרות לבדקן מבחינה פאליאוגראפית. מכל מקום נראה, שהכתב הרהוט לא היה מהודר ולא אחיד (השווה הצורות השונות של הנו"נים). לא ברור, אם הראש של הבי"ת הוא פתוח או שיש בו פגם.

13. השווה צורת חיה דומה: דירינגר, שם, לוח XX, 17.

14. נ. אביגד, שם (למעלה, הערה 12), עמ' 319. שם ספרות נוספת.

15. דירינגר, שם, עמ' 166.

16. י. קוטשר, לשני חותמות עבריים, קדם, א, תש"ב, עמ' 44—45.

17. ב. מזר, אנציקלופדיה מקראית, א, טור 219 למעלה.

18. מוסקאטי, שם, עמ' 54 (7).

Z. S. Harris, *A Grammar of the Phoenician Language*, New Haven, 19

1936, p. 75

5. חותם דמוי הרפושית; 18×20 מ"מ, עביו 9 מ"מ, עשוי מאבן אדומה כהה עם כתמים שחורים, מנוקב. נמצא באוסף-קלארק של י.מ.ק.א. בירושלים. מלאכת הגילוף של החותם גסה מאוד. הבסיס השטוח מחולק על-ידי קווים כפולים לשלושה אזורים אפקיים לרוחב החותם. באיזור האמצעי חרותה בקווים פשוטים ובצורה סכימאטית מאוד דמות של חיה דוהרת (אריה?). לפני החיה כוכב ומתחתה מעוין, שנועדו למלא את השטחים הריקים. בשני האזורים האחרים חרותות אותיות בצורה מרושלת ובכיוונים שלא כסדר, המקשים על הקריאה.

בשורה הראשונה ניתן לקרוא בוודאות "לעזאל". הלמ"ד הראשונה קטנה מאוד, העי"ן פתוהה, לזי"ן צורת Z הפוכה, האל"ף מורמת בין הזי"ן והלמ"ד. האות האחרונה בשורה זו היא, כנראה, בי"ת הפוכה, כלומר, היא חרותה בחותם בפוזיטיב. השורה השנייה אינה ניתנת לקריאה סבירה אלא משמאל לימין, היינו, קריאת הכתובת כולה היא בכיוון בוסטרופדון. האות הראשונה משמאל היא נו"ן והיא מצטרפת לבי"ת שלמעלה לתיבה "בן". לאחרי-מכן באות האותיות זי"ן הפוכה כנ"ל, ת"ו מיוחדת בכך, שמן הקו האפקי נותר חלקו הימני בלבד ואל"ף, שכיוונה הפוך. לפיכך יש לקרוא את הכתובת כך:

$$\text{לעזאל ב} \\ \text{לעזאל בן זתא} = \frac{\quad}{\text{אתזנ}}$$

השם עזאל (עזיאל שבמקרא) נמצא זו הפעם הראשונה בחותם עברי. בחילוף סדר היסודות המרכיבים — אלעז — הוא מופיע על חותם לאלעז בן עזראל²⁰. בצורה מקוצרת — עזא — הוא מצוי על חותמות אחדים. מקבילים לו השמות עזיהו, עזיר.

השם זתא חדש הוא באונומאסטיקון של החותמות, וקרוב לוודאי, שזהו השם המקראי זתוא. בני זתוא היו בין עולי-בבל בימי זרובבל (עז' ב, ח; י, כז; נחמ' ז, יג). זתוא נמנה עם חותמי האמנה בימי נחמיה (נחמ' י, טו). משמעות השם אינה ברורה.

מבחינת הכתב ניכרת כאן ההשפעה המובהקת של הארמית ברוב האותיות (ב, ז, ע, ת), שלפיהן יש לייחס את החותם לתקופת שיבת-ציון, כלומר, למאה ה' לפסה"נ.

20. ג. אביגד, שבעה חותמות עבריים, ידיעות, יח, תשי"ד, עמ' 150.

6. חותם בצורת דיסקוס ; 17×14 מ"מ, עביו 8 מ"מ, עשוי מאבן־גיר חומה, מנוקב. נקנה בירדן ונמצא במוזיאון הארץ בתל־אביב. הכתובת חרותה בשתי שורות, שהן נפרדות זו מזו על־ידי שני קווים לא ריגולאריים. בשורה הראשונה נשתמרו האותיות ל ח ג י ב, ובתחילת השורה השנייה — האות נו"ן. הקריאה היא אפוא :

לחגי בן . . . . . והמשך מחוק לגמרי.

השם ח ג י נמצא בחותם "לחגי בן שבניה"²¹, שנתגלה בירושלים, ובטביעת־חותם על גבי כד "לעזר חגי", שנתגלתה בתל זכריה²². מבין האותיות ראויה לציון הגימ"ל הגבוהה והזקופה, שהיא אפיינית גם לחותם מירושלים. אפשר להגות את השם חֲגִי או חָגִי, שהוא קיצור של חגיה. כל הצורות מצויות במקרא. הזמן המשוער של החותם הוא המאות הז'—הר' לפסה"נ.

21. דירינגר, שם, עמ' 179. 22. דירינגר, שם, עמ' 120.